

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕКСТУ

УДК 801.81/.82:398.21:7.046.3](477.7)

“І ворог сам себе порубав”: біблійний мотив у фольклорі Південної України

Людмила ІВАННІКОВА

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001, Київ, вул. Грушевського, 4
E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

У статті простежено еволюцію біблійного мотиву про чудесну перемогу над ворогом у літургійних і фольклорних текстах (молитвах, замовляннях, історичних легендах). Своім походженням цей мотив сягає найдавніших часів і трапляється у книгах Старого Заповіту. Йдеться про подвиги ізраїльських вождів: Гедеона, який із трьома сотнями воїнів переміг багатотисячне військо, Іонафана, сина царя Саула, а також царя Єзекії. В усіх цих випадках перемогу звершує Сам Господь, який насилає страх на ворогів і скеровує їхні мечі один проти одного. А щоб врятувати Єрусалим, Господь посилає Ангела на допомогу царю Єзекії, який за ніч знищує 185-тисячне військо асирійців. На думку автора, чимало цих християнських мотивів, символів і персонажів упродовж багатьох століть трансформувалися в героїчному епосі українського фольклору. Ідея божественної перемоги над ворогом тут видозмінилася до ідеї незнищенності українського війська.

Ключові слова: героїчна легенда, молитви, замовляння, біблійні мотиви у фольклорі, характерництво запорожців, фольклор Півдня України.

У легендах і переказах, записаних в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., запорозькі козаки постають уже не стільки історичними, скільки міфологічними героями, – **характерниками, ворожби́ли** (галдовниками), справжніми чудотворцями. Через сто років після знищення Січі ідеалізація запорожців сягнула свого найвищого апогею. У народній уяві вони ні води, ні вогню не боялися, куля їх не брала, за потреби, могли перекинутись у вовка і долати за ніч великі відстані, перепливити Дніпро на сукні, відвести або затуманити очі ворогам, чабулькнути в кухоль із водою і виринути аж у Херсоні, пройти невидимими через ворожий табір, уполовати будь-якого звіра, замовити рушницю ворогам, нарешті, зробити так, щоб вороже військо стріляло само по собі, щоб ворог сам себе порубав тощо. Останній мотив зацікавив нас не лише у фольклорному, а й у літературному контекстах. Цікаво, що його немає в казках, відсутній він і в богатырському епосі. Звідки ж з'явився він в історичному фольклорі?

При дослідженні з'ясувалося, що він стійкий у літургійних текстах ХVІІ–ХVІІІ століть, а походженням своїм сягає найдавніших часів, ІІ–І тисячоліття до нашої ери, і нагадуємо на нього у книгах Старого Заповіту. Тож цікаво простежити його еволюцію в літературних і фольклорних текстах.

Уперше ця подія описана у книзі Суддів. У главі 7 йдеться про Гедеона, великого вождя Ізраїлю. За те, що ізраїльтяни повернулися до язичницьких звичаїв, Господь віддав їх на сім років у руки мідіян, амалікітян та інших кочівників. Коли страждання народу дійшло до краю, Господь послав Ангела до Гедеона з наказом врятувати

Ізраїль від рук мідіян. Натхненний Господом, Гедеон зруйнував жертвник бога Ваала і священне дерево мідіян, збудував на тому місці вівтар Господній і приніс жертву всепалення. Тоді зібрав 32-тисячне ополчення. Запевнення у перемозі він одержав через знамення: спочатку роса випала на розстелене Гедеоном руно, а вся земля залишилась суха, а згодом – навпаки, руно залишилось сухе (Суд., 6: 36–40) [18, с. 249]. Господь наказав Гедеонові відіслати додому всіх боягузів, а з 10 тисяч, які залишено й піддано архаїчному випробуванню, вибрано лише 300, які “хлебтали воду язиком, як хлебчуть собаки”, тобто не ставали на коліна, щоб напитись води. Мідіян же було **“як сарани”, і верблюдів у них було “як піску на морському березі”**. Але Господь знову відкриває Гедеонові, що вже віддав мідіянський табір їм у руки. Тож Гедеон здійснює нічний напад на численне військо, вороги в метушні вбивають один одного й кидаються врозтіч. Після цієї перемоги Гедеон підіймає на війну всі коліна Ізраїля і, знищивши все військо й чотирьох ватажків мідіян, установлює мир в Ізраїлі.

За книгою Суддів, чудо перемоги звершує сам Господь, воїни ж Гедеона взагалі не вдаються до жодних бойових дій: “І розділивши триста чоловік на три загони, дав їм усім сурми та порожні глечики в руки, а в глечиках були каганці. І звелів їм: “Глядіть на мене й робіть так, як я” <...> Дістався Гедеон із сотнею своєю до краю табору, і засурмили вони, й порозбивали глечики, що були в руках їхніх. І засурмили три відділи й, розбивши глечики, схопили лівою рукою каганці, а правою сурми й закричали: “За Господа й за Гедеона!” І стали вони кожен на своєму місці навкруги табору. У таборі ж усе заметушилось, закричало та й кинулось тікати. І тоді, як ці триста сурмили, Господь обернув у всім таборі мечі кожного проти себе самих, і кинувся табір урозтіч (Суд., 7:15–22) [18, с. 250].

Подібне трапилося й під час війни з филистимлянами, про яку розповідається в I книзі пророка Самуїла. Проти ізраїльтян виступило величезне військо – “три тисячі колісниць, шість тисяч кінноти, а піхотинців, мов піску на березі морському” (I Сам., 13:5) [18, с. 285]. Цар Саул зібрав невелике військо, “щось із шістсот чоловік”. А оскільки филистимляни пригнічували їх багато років, то знищили ковальське ремесло, щоб євреї не могли кувати собі зброю. Тож ні в кого з воїнів, яких мали при собі Саул та його син Іонафан, не було ні меча, ні списа, були вони лише в царя та його сина (I Сам., 13:19–23) [18, с. 286].

Одного дня Іонафан разом зі своїм зброєносцем вирішив пролізти до табору филистимлян у надії, що Господь дивним чином видасть їх у руки Ізраїля. Так і сталося. “Іонафан став плазувати рачки, руками й ногами, а його зброєноша за ним. І валились вони перед Іонафаном, а його зброєноша добивав їх позад нього” (I Сам., 14:12–14) [18, с. 286]. Під час зіткнення Іонафана та зброєносця із филистимлянами загинуло близько 20 чоловік. “Страх обійняв табір, поле навколо і все військо, сторожа й руйніницький загін теж налякались, до того ж і земля затряслася, – і жах Господній найшов на них” (I Сам., 14:15) [18, с. 286]. Саулові сторожі помітили, що табір метушиться і розбігається на всі боки. І коли зібралось усе військо Саулове й прийшло на боєвище, то побачило, що филистимляни кидаються з мечем один на одного і замішання дуже велике! “Тим часом, як Саул говорив до священника, тривога в филистимлянському таборі ставала дедалі більшою та більшою [...]. Зібралися Саул і все військо, що було при ньому, і як прийшли на боєвище, аж ось кожний із мечем один проти одного – замішання дуже велике!” (I Сам., 14:19–20) [18, с. 287]. **“Так спас Господь Ізраїля того дня”, – каже літописець. Битва була велика, ізраїльтяни гнали та переслідували ворога: “Почувши, що филистимляни повтікали, кинулись навздогінці за ними, побиваючи їх”** (I Сам., 14:22) [18, с. 287].

Інша історія описана у Другій книзі царів. Йдеться про перемогу царя Єзекії, що царював у Єрусалимі 29 років, був дуже побожним, знищив ідолопоклонство в Юдеї та відновив поклоніння Живому Богу. Він повстав проти асирійського царя і

перестав йому служити та платити податки. Тоді асирійський цар Санхерів пішов війною на Ізраїля, завоював багато фортець, узяв в облогу Єрусалим і вимагав повної капітуляції. Єзекія звернувся за допомогою до Бога. Ще тієї самої ночі, як вони молилися, Господь послав із неба Ангела, і він побив 185 тисяч асирійців. Після того в Юдеї запанував мир. Отже, за наказом Бога, таке саме чудо звершує Ангел: "Господь через пророка Ісаїю сказав до Єзекії: "Не ввійде він у це місто, стріли туди не пустить, не виступить зо щитом проти нього і не насипле проти нього валу". Я захищу це місто. ...Тієї ж самої ночі вийшов Ангел Господній і побив у асирійському таборі 185000, і як повставали рано-вранці – аж ось усі ті лежать трупом мертві" (II Цар, 19:32-36) [18, с. 393].

Усі ці мотиви присутні також у "Псалмах Давидових". Так у псалмі 34 псалмоспівець звертається до Господа, благаючи побороти тих, що борються з ним, покрити їх соромом і безчестям, розвіяти, наче порох, послати грізного Ангела на допомогу: "Візьми зброю Твою і щит і стань на поміч мені. Вийми меч і загороди дорогу тим, що переслідують мене. ...Нехай осоромляться ті, що шукають душу мою. Нехай повернуть назад і покрийються безчестям ті, що задумали зло проти мене. Нехай стануть вони як той порох перед вітром і Ангел Господній нехай прожене їх. Нехай дорога їхня буде темна і слизька, і Ангел Господній нехай переслідує їх" (Пс., 34:1-6) [17, с. 97-98].

У псалмі 78, де йдеться про зруйнування Єрусалима, псалмоспівець Асаф просить Господа: "Семикратно поверни в серце ворогам нашим наругу їх, якою вони зневажили Тебе, Господи" (Пс., 78:12) [17, с. 205].

Мотив повернення меча в серце того, хто з ним прийшов, звучить у 36-му псалмі Давида: "Нечестиві виймають меч свій, готують стріли свої, щоб повалити убогого і бідного, заколоти тих, що йдуть дорогою правди.

Меч їхній увійде в їхнє ж серце і луки їхні поламаються" (Пс., 36: 14-15) [17, с. 103-104].

Відоме також чудо, яке трапилося під час облоги Почаєва турецьким військом 1675 р. Ось як розповідає про це літописець XVII ст.: "Татари тримали в облозі монастир протягом трьох днів, а в ніч на 23 липня збирались напасти і знищити його, оскільки всі споруди були дерев'яні. Ченці молилися усю ніч, а під ранок ігумен Йосиф Добромирський благословив читати акафіст перед чудотворним образом Богородиці. І як тільки зазвучав кондак (початок співу), Богородиця з'явилась над монастирським храмом з численною силою Ангелів, які тримали в руках вогняні мечі. "Спочатку татари сприйняли це за привид і стали пускати стріли в Богородицю і чорноризця, яким був Іов Залізо. <...>. Але стріли несподівано стали повертатись назад і вражати тих, котрі їх пускали. Тоді в жахові татари звернулись до полонених християн і питали їх: "Звідки ця Пані і з Нею множество озброєних воїнів?" <...> Християни відповідали, що тут в монастирі є ікона Пресвятої Богородиці, і ці чудеса творяться від неї. Тоді від страху неприятелі впали в незвичайне сум'яття. Інші, гадаючи, що це небесні воїни гнались за ними, кинулись убивати їх – і вбивали один одного. Інші в той самий час були потоптані кінями і таким чином, залишаючи зброю свою, побігли геть від гори Почаївської" [15, с. 771-773].

Мотив засліплення очей і розуму ворога, повернення його зброї проти нього самого, його меча в його ж серце, паніки, страху і жаху аж до міжусобної брані – ключовий у літургійних текстах XVI-XVIII століть, особливо в тих, які були частиною богослужіння у час нападу чужинців і воєн. Найповнішим джерелом таких текстів був і залишається "Требник" митрополита Петра Могили 1646 р. Це – найвидатніша пам'ятка козацької доби, яка яскраво відображає історичні реалії того часу, зокрема, й безперервні війни з Османською імперією. За уявленнями наших пращурів, супостати та варвари, що напали на нас, були не лише ворогами України і всього християнського світу, а й ворогами Самого Бога, тому церковній молитві

надавалося особливого значення, про що свідчать і фольклорні джерела, зокрема, українські народні думи, в яких повідомляється, що козаки перед походом “по церквах і монастирях молебні справляли”.

Отже, “Требник” Петра Могили, упорядкований на основі старих українських, грецьких, візантійських “Требників”, пропонує цілий цикл богослужінь за перемогу над ворогом, за гетьмана, за народ, за воїнів. Це “Востѣдованіє молебнаго пѣнія къ Господу Богу нашему за царя и за люди, пѣваемаго въ время брани против супостатовъ, находящихъ наны” [20, с. 136–157]; “Востѣдованіє молебнаго пѣнія, певаемаго внашествіи варваръ и нахожденіи языковъ” [20, с. 158–162]; “Чинъ благословенія воднаго судна ратнаго, на сопротивныя отпускаемаго, єдинаго или многихъ и благословенія воинамъ вних плыти хоящимъ” [20, с. 238–245]; “Чинъ освященія воинскаго знаменія еже єсть хоругви и воємъ благословенія на брань” [20, с. 245–254] та “Чинъ благословенія воинскихъ оружіи” [20, с. 254–256].

Для текстів, що супроводжували ці богослужіння, характерні апеляції до старозавітної історії – згадки про славетні битви та перемоги Мойсея, Ісуса Навина, царя Давида, Самсона, Гедеона та інших героїв над численним ворожим воїнством. Вороги тут уявляються як кровожерні звірі, леви і звірі дикі, вовки хижі, леви молоді, зграя псів, що переслідують правовірних. Головні прохання – перетворити сміливість ворогів на втечу, уселити в їх серця легководухість, страх, жах і паніку, підкорити під ноги вірних, віддати на потоптання або передати в руки воїнів православних, послати на допомогу Ангелів грізних, які б проганяли, побивали, переслідували ворогів тощо.

Так, ектенія до Господа Бога нашого (з молебню за царя і за народ, що співається в час війни) є буквально переспівом псалма 34, який читають на початку молебню і власне є лейтмотивом усього богослужіння:

“Щоб не віддав нас на розтоптанія і розорення ворогам і супостатам нашим, але на втечу всю сміливість їх обернув, і всю силу їх знищив, і під ноги вірних Своїх підкорив, Господеві помолімось;

Щоб соромом і безчестям лиця супротивників переповнились, а серця їх страхом, і жахом, і панікою, і Ангел Господній щоб гнав і побивав їх, Господеві помолімось” [19, с. 20].

Цими ж мотивами відзначається і ектенія після третьої пісні канону цього ж молебню:

“Господи Боже наш, сильний і непереможний у битвах, Тебе в поміч ми, недостойні, призиваємо і смиренно молимо: підійми зброю сили Твоєї і щит захисту і визволи; встань на поміч нам і вийми меч гніву Твого і перемоги, оберни його проти тих, що воюють з нами і переслідують нас, і поверни назад з ганьбою тих, що замишляють зло проти нас, підкоряючи їх під ноги вірних Своїх, молимося Тобі, скоро, як милосердний, вислухай і милостиво помилуй;

Господи Боже наш, поглянь з небес і побач, що вороги наші меч підняли і натягнули лук свій, щоб вбивати смиренних і убогих рабів Твоїх, і заколоти тих, що Тебе правовірно славлять, і силою Твоєю всемогутньою луки їх сокруши, і меч їх скоро нехай увійде в серця їх, і перемогу на них і подолання рабам Твоїм даруй, молимося Тобі, Всеволодний Царю, вислухай і помилуй;

Пошли стріли Твої, Господи, і сум'яття вчини серед ворогів наших, блисни блискавкою і розжени їх” [19, с. 23–24].

Подібні прохання до Господа повторюються і в інших текстах, канонах і молитвах: *“І як колись Гедеона Ти силою Своєю зміцнив і через нього численні полчища супротивників знищив і на ніщо перетворив <...>, так і нині христоробице воїнство наше <...> сміливими, і сильними, і непереможними в битвах зроби, і грізними ворогам покажи, щоб, побачивши їх, вороги свою сміливість на втечу перетворили і під ногами вірних Тобі воїнів Ангелом Твоїм гнані і вражені падали”* [19, с. 35]; *“Пошли їм боягузтво і страх, і розтопи міцність сили їхньої, нехай захитаються від поразки своєї. Подолай і побий*

їх мечем тих, що люблять Тебе" [19, с. 37]; "А ворогам нашим вклади страх і трепет в серця, і зроби їх слабкодушними та переможеними, і на втечу сміливість їх перетвори, і під ноги вірних Своїх підкори" [19, с. 38]; "Оберни на страх і на втечу їх нечестиву і неправедну сміливість, і дай рабам Твоїм у великій силі та мужності переслідувати, і наздогнати їх, і в ім'я Твоє погубити і перемогти їх" [19, с. 40]; "Щоб скоро повернув назад і на втечу перетворив сміливість полків безбожних чужинців і на потоптання христоіменитому воїнству під ноги підкорив, Господеві помолімося" [19, с. 41]; "Щоб скоро знищив силу і богоборче зухвальство повсталих проти нас нечестивих чужинців, а страх і трепет і жак з легкодушністю в серця їх всадив"; "Щоб послав ярість, гнів, скорботу і Ангелів грізних на христоненависницьких чужинців"; "Щоб стала дорога тих, що напали на нас, темною і слизкою, і Ангел Господній щоб гнав і пригнічував їх, і віддав їх у руки христолюбивих воїнів", – ось головні прохання до Бога, що яскраво відображають картину світу, сформовану в старозавітних текстах і буквально перенесену в богослужбові українські тексти XVII ст. Не військо воює і перемагає, а Ангел Божий, посланий Богом за вірність Йому, який іде попереду війська і побиває та переслідуює ворога. І це той самий Ангел, який допоміг Гедеону перемогти мідіян. Тож не випадково чернець Іоан, автор канону до Пресвятої Богородиці, що читається перед загрозою війни, звертається до Неї: "Під захистом Ангела Гедеон колись мідіамські полки посік, тож і нині, Пречистая, народженого Тобою умоли того самого Ангела послати, щоб він варварські полки прогнав і дорешити знищив ворогів, що воюють з нами" [19, с. 54].

У молитві за перемогу над ворогами воїнів християнських, що вирушають на війну, згадується ще один Ангел – Ангел смерті, посланий царю Єзекії під час облоги Єрусалима: "Тож як колись послав Ти, Владико, Ангела Свого при Єзекії, царю юдейському, та побив еси воїнів Сенахиримових сто вісімдесят і п'ять тисяч, так і нині, о Владико Небесний, пошли Ангела Твого доброго перед воїнами цими <...> – нехай убояться ті, що з ненавистю приходять на вірних людей Твоїх, і на втечу перетворюються, і нехай побиті й ногами вірних Твоїх потоптані будуть" [19, с. 37].

Саме Ангел Господній розслабляє серця ворогів, уселяє в них зневіру, сум'яття, трепет і страх, жак і паніку, спонукає до втечі, проганяє, побиває, знищує, переслідуює їх, віддає в руки "наших воїнів", кидає їм під ноги, на потоптання і повне винищення. Той Ангел – добрий і світлий для праведних захисників вітчизни, але грізний і страшний для ворогів: "Ангела світлого пошли їм, а ворогам – страшного і жахливого, щоб зупиняв їх, і проганяв, і серця їх розслабляв, і сміливість їх на втечу перетворив" [19, с. 79]; "Нехай повернуться назад і збездечяться ті, що бажають нам зла, нехай будуть перед лицем вірного Тобі воїнства як порох перед лицем вітру, і Ангел Твій грізний нехай пригнічує і жене їх, щоб потрапили вони в сітку, про яку не знали, і в пастку таємну нехай будуть спіймані, нехай попадають під ногами рабів Твоїх і на потоптання воїнам нашим нехай будуть" [19, с. 39].

Страшними і жахливими для ворогів мали бути й освячені козацькі клейноди, зброя. Так, у молебні на освячення ратного судна (чи одного, чи багатьох) зверталися до Господа із проханням благословити це судно ратне, а для всіх ворогів страшним і жахливим його зробити [19, с. 67], щоб Він в усіх ворогів наших, що на судно це (або на судна ці) споглядатимуть, сміливість на страх, силу на слабкість і мужність на слабкодушність і на втечу перетворив [19, с. 68].

Такою ж "страшною і жахливою для ворогів християнського роду" [19, с. 80] мала бути освячена військова хоругва – вже від самого споглядання на неї ворог панічно втівав [19, с. 76].

Із усього видно, що молебні ці під час воєн одправлялися щодня в монастирях і храмах України, звичайним і масовим явищем було освячення зброї, бойових знамен, кораблів. Усі ці тексти були відомі і реєстровим, запорізьким козакам і посполитим, селянам і міщанам, – тож вони не могли не вплинути на свідомість народу, який був глибоко релігійним, і не могли не відгукнутися у фольклорній традиції.

Своєрідним містком між писемною і усною традицією є народна молитва. Ми виявили небагато фольклорних текстів такого типу у друкованих джерелах, однак вони досить показові. І найперша серед них – молитва воїна, що йде на війну, яку записав у Вознесенському на Херсонщині й опублікував Володимир Ястребов [10, с. 42–43]. У цій молитві владу перемагати ворога дає воїнові сам Господь: *“Иисус Христос Своими пречистыми устами глаголет: даю власть сему истинному христианину победати и искореняти неприятельскую силу огнем и мечем, копием булатным, каменной (каленой?) стрелою, громом, паки молнией”* [10, с. 43]. Молитвеник звертається до Божої Матері, Ангелів, Архангелів, Архістратигів, зокрема до Архістратига Михаїла, до Георгія Побідоносця, святого Іллі, Єноха, св. великомучениці Іустинії та преподобних Антонія і Феодосія Печерських із проханням покрити його крильми, захистити молитвами, заступити від страху, вогню, меча, зміцнити тіло його міцніше каменю, заліза, сталі, срібла, знищити ворогів, щоб вони згинули і щезли, як порох і попіль од вітру. Однак апофеозом молитви виступають слова: *“Господи многомилостивый, услыши моление мое, раба Твоего (имя рек) и сошли тринадцать бесов на помрачение неприятелей моих, сочини между ними брань, да пройду я огонь и реки, неповрежден буду от огня, от меча, от стрелы летящей, от потопа великого”* [10, с. 43].

У *“Молитвослові українського православного воїна”* (2014) знаходимо *“Молитву того, хто йде на війну”*, де є таке прохання: *“Господи многомилостивый, почув благання мое, раба Твоего (ім'я) і пошли сонмища демонів на затьмарення очей і розуму ворогів наших, вчини між ними міжусобну брань, нехай вони знищать самі себе, а я, раб Твій, перейду вогонь і воду, і не вразливим буду ні від вогню, ні від меча, ні від стріли, що летить на мене, ні від потоплення водного, ні від повітряної зброї, ні від будь-якої небезпеки, що чигає на мене”* [11, с. 150]. Безсумнівно, що це – перероблена й канонізована народна молитва.

Надзвичайно цікаві тексти замовлянь від кулі, шаблі та будь-якої смертоносною зброєю записав на Кубані історик Прокіп Короленко. Певною мірою вони перегукуються з молитвою, яку зафіксував В. Ястребов, а ще більше – із легендами про характерництво запорожців. Ці замовляння чи молитви побутували в середовищі чорноморців у кінці XIX ст. і, безперечно, є продовженням усної традиції Запорозжя, що засвідчує навіть мова цих текстів. У першому замовлянні *“От пули и пашки”*, яке воїн повинен був проказати перед битвою, молільник просить Ісуса Христа покрити його своїми ризами *«от трех-десяти трех пуль свинцовых, от трех-десяти трех колдунов и от трех-десяти трех колдуниц»* [6, с. 281]. Як бачимо, тут уже переважає міфологічне начало.

Ще сильніший міфологічний елемент і тісний зв'язок з усною традицією Півдня України бачимо в наступних замовляннях. Так у замовлянні *“От пули и другого смертоносного оружия”*, кличучи на допомогу Архістратига Михаїла, молільник використовує традиційні фольклорні образи-символи, якими заклинає ворожі кулі, прагнучи захистити не тільки себе, а й своїх товаришів: *“...И святого Архистратига Михаила на помощь призывая, тысячи тысящей неприятелей громом блистанием побивая. Яко не может желтый камень с черного моря на верх вывертати, так не может мене, раба Божіего нарощенного, молитвенного, хрещенного (имя) из семиядной пищали пробиты и ни острым мечем урубить, тело каменное, жилы медные, сердце пламенное. Порох, земля, свинец, смола, цинь, смола и железо, земля и сохрани меня, Господи, от полка огня, острого меча, и копья, и все православное воинство сие, которое вижу пред очима моими сего дня, приятелей моих. Аминь”* [6, с. 281].

До головних природних стихій, а також до Архангелів Гавриїла та Михаїла звернене ще одне замовляння: *“Дай мне свой святыи щит и свою святыю копию, твоим святым щитом защитишася [тут явно гра слів. – Л. І.], и твоею святою копиею неприятеля победити”* [6, с. 282]. Протистояння з ворогом у цьому замовлянні символічно зображено у вигляді протистояння двох стихій: вогню та морозу. Захисту просять у

сильнішого з них: *“Заспорив жестокий огонь и с лютым морозом, не может один одному покориться, однак мороз більшу силу має, хоть на яких быстрых риках мосты постила, так же и я, раб Божий, народжений, молитвенный, хрещенный (имя) от неприятеля більшу силу маю, персы и грудь свою выставляю”* [6, с. 282]. Цікаво, що молільник апелює також і до старозавітного силача Самсона: коли буду я на Сіонській горі разом із ним ночувати, тоді буде і ворог на війні з пищалі мечем і копієм серце мое пробивати і кров мою проливати.

Фольклорні тексти засвідчують, що запорожці вміли замовляти ворожі рушниці й гармати і що характерники (галдовники) оберігали своїм замовлянням ціле військо, або загін, або певну групу, що вирушала в похід на ворога. Замовляння, які зафіксував П. Короленко, доводять, що така традиція справді була і що вона була досить потужною саме в лоні військової спільноти, якщо збереглася аж до кінця XIX ст. Важливим підтвердженням цьому є коментарі П. Короленка до текстів замовлянь, в яких повідомляється про обставини виконання та ритуальні дії, якими супроводжувалися ці магічні тексти. Так, на останніх словах замовляння *“от пули и другого смертоносного оружия”*, яке проказувалось *“при выходе в поход”* проти ворога, той, хто замовляє себе і товаришів, повинен був оглянутись кругом себе на воїнів, *“и кого увидит, то и те принимают силу заговора от поражения неприятелем”* [6, с. 281].

Віру в те, що магічна дія замовляння поширюється на всіх, кого може охопити молільник поглядом або іншими способами чуття, засвідчує замовляння *“На победу врага”*: *«Путешествуй, Архангел Михаил, своею непобедимою силою и заступай всех, сколько сила моя возможно заглянуть оком, и умом постигну, духом слышу, невредим буду неприятелем моим, якоже неврежден царь Давид от Висолона, сына своего”* [6, с. 182].

У фольклорній традиції сильною була віра в те, що характерниками-галдунами були насамперед кошові отамани, зокрема, великим характерником був Іван Сірко, також Семен Палій та інші ватажки. П. Короленко в коментарі до замовляння *“На победу врага”* переконує нас, що це не просто народні уявлення про запорожців, а реальний факт зі сфери функціонування субкультурної традиції військової спільноти: *“Заговор этот относится более к лицам командующим отдельными частями войск, которые заговаривают от поражения неприятеля не только себя, но и своих подчиненных, которых видят своими глазами”* [6, с. 282]. У такому випадку всі воїни були учасниками ритуалу: вони оточували молільника, сидячи верхи на конях, і коли він читав слова, звернені до Архангела Михаїла, про захист усіх, кого може бачити оком і чути, усе військо повинно було піднятися на стременах і високо підняти військову хоругву.

Неодноразово у фольклорних прозових наративах натрапляємо на мотив про те, як запорожці замовляють зброю, ловлять руками кулі, ядра, залишаючись неушкодженими. Замовляння *“На победу врага”* якраз і є тим магічним текстом, який повинен був зупинити ворожі кулі: *“Помощию Архангела Михаила и заступлением всех воинов небесных, их именем да поперу неприятелей наших, сам невредим буду пулею пушечною, пулею мушкетною, свинцовою, железною, спишевою, серебрянною и всеми припасами воинскими. Бомба, сила пушечная, стой, тебе глаголю Божиим повелением, запрещаю, стой, стой, стой, Во имя Господа Саваота, не спалы. Да станете неподвижными, як гора каменная не подвигнется в веки. Аминь”* [6, с. 282].

Не дивно, що про подвиги характерників не згадують ні Симеон Мишецький, ні Лука Яценко-Зеленський, які в першій половині XVIII ст. тривалий час перебували в Запорізькій Січі й безпосередньо спостерігали й фіксували оповідальну традицію козаків, причому переважно від членів січової старшини [4; 22]. Мовчить про ці речі й колишній запорожець Микита Леонтійович Корж, оповідання якого записували на початку XIX ст. [21]. Однак уже на кінець XIX ст. Яків Новицький та Дмитро Яворницький фіксують величезне багатство легенд і переказів про характерників. І

це переконує у тому, що такі легенди відображають не реальні, а міфологічні події, не дійсне життя запорожців, а народні уявлення про цих уже на той час повністю міфологізованих героїв.

І якщо в апокрифічних молитвах і замовляннях ще є якийсь зв'язок із біблійними текстами, захисниками воїнів виступають старозавітні герої, православні святі, небесні Архистратиги, то в легендах і переказах усю силу і чудотворіння приписують виключно характерникам.

Щоправда, певний зв'язок із християнським світоглядом мають легенди про Семена Палія. У народному уявленні він здобуває силу (рушницю, меч) безпосередньо від Самого Бога (апостола, святого, архангела Гавриїла) за те, що вбив змія (лукавого) або просто за патріотизм. У легенді, яку записав А. Свидницький, Палій мріє визволити Україну від польських панів і просить допомоги від Господа. Якимось він утомився й заснув під дубом. *"И снится ему Ангел, будто спрашивает: "Чего ты, Семене, хочешь от Господа Бога?" – "Чтобы Он дал мне меч, – ответил Семен, – и очистил бы этот край от всякой погани". – "Будет тебе по желанию твоему, Бог дает тебе меч и огонь, и люди прозвут тебя Палием", – сказал Ангел и отошел".* Прокинувшись, Семен дійсно відчув у руці меч, тоді подякував Богові й пішов воювати, очищати край [5, с. 33].

У тому, що Палій воював "ангельським чином", "знатник був, тіки по-божому" переконують записи Івана Манжури та Пантелеймона Куліша: *"А Палій такий лицарь був, що не вольшебством, а ангельським чином воював, – такий, що їздить по чужому війську, – ніхто його й не бачить"* [3, с. 126].

Логічно, що Семен Палій перемагав ворога силою хресного знамення, яке він застосовував у різних виглядах: перехрещував військо, заряджав навхрест гармати тощо: *"То Палій, він як перехресте, то амінь, а як об'їде кругом війська, війська зміша"* [1, с. 427]; *"От і взяв зарядять пушки навхрест: та туди, а та туди, та туди, а та туди. Тепер, каже, стреляйте, то не багато зостанеться. Як ударили ж, то так як билина на пожарищі зостанеться, то так с того війська осталося"* [3, с. 127].

Часто у фантастичних казках богатир знищує злотворців (змієвих сестер), махнувши шаблею навхрест. Так діють і запорожці: *"Нагнали ляхи кравчину і хотіли зарубати, а Петко-братко обернув коня, махнув шаблею – вони самі себе і порубали"* [12, с. 281]. Тут спостерігаємо контамінацію християнських уявлень із рисами богатирського епосу.

У легенді, яку записав Д. Яворницький у селі Богодар Олександрівського повіту на Катеринославщині від Івана Хотюна, Мазепа виявляє Палія за полковою короговою, на якій зображено хрест: *"Хлопче, а піди подивись, чи стоїть на могилі що-небудь? – Стоїть. – А яке воно єсть? – Стоїть як спис. – А яка на ньому муніція, чи біла? – Біла. – А на муніції що, не хрест? – Хрест! – То Палій, він як перехресте, то амінь, а як об'їде кругом війська, війська зміша. І правда, як змішались війська, давай самі себе істреблять"* [1, с. 427].

Отже, причиною страху, паніки, самознищення ворожого війська була, як у молитвах XVII ст., освячена корогова із хрестом, поставлена високо на могилі. У більш віддалених від літургійної традиції текстах корогова і хрест зникає, а залишається лише саме ратище, поставлене на могилі, а згодом і воно зникає, залишається лише могила як сакральний міфологічний локус. Палієві достатньо було виїхати конем на могилу й споглянути на вороже військо. Такий шлях трансформації цих символів: *"Виїхав Палій і обставив усе Мазепине військо короговками"*. Коли слуга повідомив, що *"вже Палієві короговки на докола нашого війська стоять"*, Мазепа випив отруту і загинув. Після цього звершується принизливий акт знищення ворожого війська: *"Палій навіть на Мазепу зараду не тратив, казав його військо киями вигнати, то зайняли киями та й погнали [8, с. 204]; "Вийшов Палій туди, де б'ються, да й встромив ратище у землю – і військо Мазепине стало само себе бити"* [14, с. 45]. *"Чи довго він там бився,*

чи ні, вибіг на могилу і пита царя: “Бачиш шведа?” – “Бачу, – каже, – подавсь через гору”. Вибіг тоді Палій на кряж, пита ун’ять: “А тепер бачиш?” – “Бачу, – каже, – один другого черкає шаблями” [12, с. 285]. Для чого ж вибігав ватажок на могилу? Чи не для того, щоб, як у вищезитованому замовлянні, окинути оком усе вороже військо? І чи не для того слід було об’їхати конем усе вороже військо, щоб побачити і піддати дії певної магії слова чи думки?

Поставлене на могилі ратище оберігає запорожців від орди (цього значення могло воно набути від віхи, яку справді ставили на могилі й запалювали при наближенні орди, щоб передати звістку в навколишні села), знищує її, рятує від погоні. “Палій сів на коня да об’їхав кругом Мазепине військо, да як поставив оттак ратище, то їм здалося, що то ліс стоїть. От вони і почали їхати через той ліс, схилиючись, а Палієві козаки давай рубать їм голови” [3, с. 116]; “Їх мало, а ляхів багато, то це, гляди, і біжить погоня. Вони постромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі всередину і поховаються. Гоняться ляхи і кричать: “Рембай главу!” Добіжать до їх, і покажетця їм ліс; вони тоді і повертають коней назад” [12, с. 263]; “Оце як хочеться їм спочити серед степу, то вони поставлять коней хвостами до хвостів, постромляють між ними ратища і давай в карти грать. Де візьмуться ляхи верхами та до їх: “Рембай главу! Рембай главу!” Добіжать до запорожців та й обминуть: їм покажетця дубовий байрак” [12, с. 270]. “Забіжать в татарську землю, поприпинають коней на прикорні, повтикають ратища на могили та й сплять. Доjde ночі орда – і ну підкрадається до їх. Підійде до могили – а перед нею де й візьметься великий, великий та густий ліс. Вона до лісу – а потім і к бісу!.. [12, с. 250].

У міру того, як усні наративи втрачали зв’язок із літературними християнськими першоджерелами, з’являлися в них звичні для героїчного епосу мотиви фантастичних казок, які реально історичну особу перетворюють на міфологічного героя, і традиційна для цього жанру мотивація вчинків персонажів. Цікавим у цьому плані є об’їзд ворожого війська раз або тричі, який призводить до його самознищення. На перший погляд здається, що це є те магичне коло, до якого вдаються герої казок і легенд, щоб уберегти себе (злотворець не може його переступити). Однак тут навпаки: гинуть ті, хто потрапляє в це магичне коло. Тож це спонукає нас знову звернутись до текстів Старого Заповіту. Зокрема, у книзі Ісуса Навина йдеться про завоювання землі Ханаанської (Палестини), що відбулося в часи панування фараона Рамзаса. Нас цікавить глава про облогу та падіння її столиці, міста Єрихон. “Єрихон зачинився і замкнувся перед синами Ізраїля; ніхто не виходив, ані не входив до нього. І сказав Господь Ісусові: “Ось даю тобі в руки Єрихон і його царя та його сильних войовників. Ви всі, здатні до війни, обійдете навкруги міста один раз; і так робитимете шість днів. Сім священників нехай несуть перед кивотом сім сурем з баранячого рогу, а дня сьомого обійдете сім разів навкруги міста, й нехай священники засурмлять. Як же засурмлять в баранячий ріг, то весь люд, як тільки почує знак трубний, хай кликне сильним окликом, і мури міста впадуть на землю, і народ увійде до нього там, де хто стояв” (Ісус, 6:1-5) [18, с. 220]. І коли священники, військо та народ обійшли з Кіотом Господнім навколо міста, сьомого дня впали мури Єрихону, ізраїльтяни захопили його і знищили вістря меча все, що було в ньому, від людей до тварин (Ісус, 6: 20-21) [18, с. 221].

У легендах про Семена Палія переплелися два біблійні мотиви: наслідком того, що герой об’їжджає навколо ворожого війська, воно підпадає страхом, панічній втечі або міжусобній битві: “Та вже як приблизився Палій дуже близько до війська, став, а потім помалу взяв та й об’їхав усе лядське військо й усе собі всміхаючись. Тільки що він об’їхав те військо, баче Мазепа, що його ляхи начебто з глузду зсунулись: взяли та й почали друг друга бити та один в одного стріляти, та так до останнього чоловіка і перебили самі себе” [16, арк. 9]; “Скоро забачив Мазепенкову ватагу, зараз узяв та й об’їхав її кругом. Як об’їхав, то козаки Мазепенкові мов подуріли і стали один одного колоть да рубать”

[3, с. 120]; *“Не сокіл літає, а Палій Семен гуляє. Коли об’їхав уже кругом твоє військо тричі. Тікай хоч ти, поки живий, то, може, вискочиш!” Вискочив Мазепа з палатки, коли подивився – аж його військо само себе рубає, нівечить”* [13, арк. 5].

У міру того, як історичні легенди віддалялися від реальної дійсності, а їх герої – від своїх прототипів, фольклорна традиція щедро наповнювала їх усіма своїми поетичними засобами, надбаними нею впродовж багатьох віків, – це й казкові мотиви, і риси богатирського епосу, і елементи міфологічних легенд та навіть демонології. Так, запорожець (Іван Сірко, Семен Палій, інші ватажки) стає богатирем, невразливим до куль, що може втрелити не лише будь-якого звіра, птаха, а навіть у миску (чарку, склянку, шматок м’яса на тарілці) своєму ворогові, напускає ману на ворогів, ловить кулі в запולי сорочки, а ядра – руками, перекидається вовком (хортом, собакою), щоб пробратися у ворожий табір. Усе це знаходимо в легендах, які записали на Півдні України Іван Манжура, Яків Новицький, Дмитро Яворницький та ін. У всякому разі такі дії призводять до знищення ворожого війська: *“Та як взяв стрілу, як пустив – а вона прямо у борщ Мазепі. “Е, тікаймо, – каже, – бо вже старий собака тут!” Військо ж лягло, а вони, кажуть, десь аж у Турцію подались та там один одного й порізали”* [9, с. 612]; *“Та зарядив срібною кулею ружжо, як стрелне, а Мазепа з Карлом саме обідали, а та куля прямо їм в полумисок і впала та і закипіла кров’ю. “Е, – каже Мазепа, – вже Палій на волі!” Та як кинулись тікати, та сами себе і порубали”* [8, с. 205]; *“Генерал той як крикне: “Пали!” Стали вони палить, – та не по чорногорах, а самі по собі – і вилягли як снопи”* [12, с. 246]; *“Тут же він поробив шведові увесь порох його пилом, на все військо вороже напустив великий туман, а потім того вивів угору три великі огненні стовпи і нагнав на шведа та на Мазепу такий страх, що вони покинули все своє добро та давай швидче тікати”* [7, с. 222].

Чим сильнішим ставав культ козака-характерника в уявленні мешканців Степової України, тим міцніше утверджувалась у фольклорних наративах ідея нездоланності та незнищенності всього запорозького війська. Над воїном-характерником не владна ніяка сила: він, як і руський богатир, залишається невразливим до будь-якої зброї, а як старозавітний герой, повертає кулі, що летять у його серце, назад тим, хто їх вистрілив: *“На війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі, було, всю одержу йому проб’ють, а він хоч би тобі що: стоїть, мов би то й не на нього. Витягне з одержу кулю та й кине її геть од себе”* [7, с. 221]; *“Як зійдеться битися, то начнуть стріляти, а він розхристатись, розстягне на собі сорочку, та кулі йому в пазуху, в пазуху, наче пчоли в улік”* [8, с. 201]; *“Вони до орудія, тут бах! бах! із орудія – а воно тільки псс! – вода! А запорожці понаставляли поли, беруть ті ядра й кулі та їм кидають”* [2, с. 591]; *“Як стало військо против запорожців, а характерники і вийшли. “Ну, – кажуть, – здаваться не будемо: бийте!” Москалі за ружжя та всі зразу клаць! клаць! клаць! – а вони і не палять. Глянули – аж порох мокрий... “Ну, кажуть, – вас, мабуть, і чортяка не звоює!”* [12, с. 246]; *“Оце випале Нечоса з пушки, а вони позбирають запас, понакладають його на вози та йому назад і везуть [...] Або нахапають у жмені бомб, розмахнуть-розмахнуть та назад і пошпурляють”* [1, с. 330].

Отже, у героїчних легендах про запорожців, записаних на Півдні України, домінують інтегровані в українську фольклорну традицію біблійні мотиви, що втілюють ідею нездоланності українського війська та загибелі ворога від меча, з яким він прийшов на нашу землю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Еварницький Д. І.* (Яворницький Д. І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. 1-2 / Д. І. Яворницький / упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубравської; худож. оформл. О. В. Ковалюк. – К.: Веселка, 1993.
2. *Ефименко П.* Откуда взялись запорожцы / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – Кн. 12.
3. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Том первый.

4. История о козаках запорожских как из древних лет зачинались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии сейчас пребывают. – Москва: В университетской типографии, 1847.
5. *Каллаш В. В.* Палій і Мазепа в народній поезії (из II книги “Етнографічного обозрєнія”) / В. В. Каллаш. – Москва, 1889.
6. *Короленко П. П.* Черноморские заговоры / П. П. Короленко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1892. – Т. 4.
7. Легенди та перекази / упорядкув., примітки А. Л. Іоаніді; вст. ст. О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1985.
8. Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова / Издание Юго-Западного Отдела ИРГО. – К., 1876.
9. *Манжура И. И.* Легенда и три песни о Семене Палие / И. Манжура // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Кн. 3.
10. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. – Одесса, 1894.
11. Молитвослов українського православного воїна: Видання комітету УАПЦ по зв’язку із Збройними Силами України та силовими структурами. – К.: Св. Покровська Подільська громада УАПЦ, 2014.
12. *Новицький Я. П.* Твори: в 5 томах / упорядкув., передмова, примітки Л. В. Іваннікової. – Запоріжжя: ППАА “Тандем”, 2007. – Т. 2.
13. Палій і Мазепа. Записав П. Д. Мартинович 1882 р. в м. Костянтинограді Полтавської губ. // Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України. – Ф. 11–4, од. зб. 586, арк. 4–6.
14. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ другий. – Женева: Печатня “Громади”, 1885.
15. Празднество в честь Почаевской иконы Божьей Матери // Святитель Димитрий Ростовский. Жития святых. На русском языке изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского. – Кн. 11. – Июль. – К.: Издательство Киево-Печерской Лавры, 1999.
16. Про Семєна Палія і Мазепу. Записав Р. М. Л...ко в с. Требиновка Єлисаветградського пов. Херсонської губ. в кінці XIX ст. // ІРНБУВ, ф. II, од. зб. 3502, арк. 9–9 зв.
17. Псалтир. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2001.
18. Святе Письмо Старого та Нового Завіту: повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. – [Б. м.] – 1991.
19. Святитель Петро Могила. Молитви в час війни / переклад із церковнослов’ян., упор., передм., коментарі: Людмила Іваннікова; ред. прот. Юрій Мищик. – К., 2014. (Серія: Пам’ятки української православної богословської думки XVII ст., т. 3).
20. Требник митрополита Петра Могили. – Київ, 1646. Репринтне видання. – К.: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 2011. – Т. 1–2.
21. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1841.
22. *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. / Д. И. Эварницкий. – Екатеринбург, 1915.

“And the Enemy has Slain Himself”: Biblical Motive in South Ukraine Folklore

Liudmyla IVANNIKOVA

The article traces evolution of Biblical motive of miraculous victory over the enemy in liturgical and folk texts (prayers, spells, historical legends). Its origin dates back to the ancient times and can be encountered in the books of the Old Testament. It tells about endeavors of Gideon’s Israeli leaders, who together with three hundred soldiers defeated the army of many thousands, and Jonathan, the son of king Saul, and the king Hezekiah. In all of the cases, the victory is achieved with the help of God, who sent fear to the enemies and aimed their swords against each other. In order to save Jerusalem, God sent the Angel to help Hezekiah, who destroyed the Assyrian army of 185 thousand overnight. According to the author, many of these Christian motives, symbols and heroes were transformed over the centuries in the heroic epos of Ukrainian Folklore. The idea of divine victory over the enemy evolved into the idea of invincibility of the Ukrainian army.

Keywords: heroic legend, prayers, spells, Biblical motives in folklore, magic of Cossacks, folklore of the South of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 10.07.2015

Прийнята до друку 12.09.2015